

עשה דוחה לא תעשה - פתיחה

א. בדפים הקרובים נעסוק בכלל 'עשה דוחה לא תעשה' (עדל"ת). נפתח את מסענו במפגש עם מקור הכלל ועם המחלוקת היסודית בשאלת קיומו. נתחיל בתורה (דברים כא, יא - יב):
לא תלבש שעטנז צמר ופשתים יחדו: גדלים תעשה לך על ארבע כנפות כסותך אשר תכסה בה.
קשה לראות בסמיכות בין שני הפסוקים, איסור כלאים ומצוות ציצית, מקרה. ואכן כבר התרגום יונתן הסביר את הקשר בין שני הציווים, ונלמד את דברי הכתר יונתן (שם):
לא תהיו לובשים ומתחממים בבגד שוע ושווי ונוז צמר ופשתן מעורבים כאחד: אך ללבושי פשתן, חוטי ציצית מן צמר תהיו מורשים לעשות לכם על ארבע כנפי גלימתכם שתתעטפו בה ביום.

מה הקשר בין שני הפסוקים לפי דברי התרגום?

בדרך כלל אסור לאדם ללבוש כלאים, בגד מצמר ופשתים. אך כדי לקיים מצוות ציצית¹ בבגד פשתן מותר לו לעשות זאת.

חשוב: ניתן ללמוד מכך שבכל מקום שבו מתנגשות מצוות עשה ולא תעשה העשה דוחה את הלא תעשה? נסה לחשוב על חילוק יסודי.

ב. הספרי דורש (דברים פסקא רלג):

לא תלבש שעטנז גדילים תעשה לך, שניהם נאמרו בדבור אחד, זכור ושמור שניהם נאמרו בדבור אחד, מחלליה מות יומת וביום השבת שני כבשים בני שנה (המצוה להקריב תמיד גם בשבת) שניהם נאמרו בדבור אחד, ערות אשת אחיך לא תגלה יבמה יבא עליה שניהם נאמרו בדבור אחד.

מה משותף לדברים שנאמרו בדיבור אחד? מהי כוונת הספרי? חשוב: ניתן לאור דברי הספרי ללמוד מהיתר כלאים בציצית שתמיד עשה דוחה לא תעשה?

כאשר התורה מצווה על שתי מצוות שסותרות באופן עקבי ומערכתי, המצוות אינן סותרות באמת, ומשמעות הדבר שהאיסור לא נאמר במצבים האלו. כלאים אסורים אך הם מותרים בציצית; אשת אח אסורה אך היא מותרת ביבום. נראה שלאור דברי הספרי אין ללמוד מהיתר כלאים בציצית הלכה כללית שעשה דוחה לא תעשה: 'לא תלבש שעטנז גדילים תעשה לך, שניהם נאמרו בדיבור אחד', התורה התירה את הכלאים בפירוש בציצית והאיסור לא נאמר במקרה זה. אי אפשר ללמוד מכך שהתורה מתירה לאדם לקיים עשה שמתנגש באופן מקרי בלא תעשה אחר.

1. חוטי התכלת חייבים להיות מצמר.

אולם, הגמרא מניחה כדבר פשוט שתמיד עשה דוחה לא תעשה, גם כאשר שתי המצוות מתנגשות בצורה מקרית. הגמ' לומדת זאת מהיתר כלאים בציצית (יבמות ד.):
 ותו, לא תעשה גרידא מנלן דדחי? דכתיב: לא תלבש שעטנז, גדילים תעשה לך.
 בתלמוד הירושלמי מובאת מחלוקת יסודית בשאלה זו (ירושלמי נדרים ג, ט):
 בשר ערלתו אף על פי שיש שם בהרת (מצוות המילה נאמרה גם כאשר במקום המילה יש נגע צרעת למרות שבדר"כ אסור לקצוץ את נגע הצרעת)... על דעתיה דרבי יונה דאמר מצות עשה דוחה את מצות לא תעשה אף על פי שאינה כתובה בצידה ניחא (מובן מדוע מצוות המילה דוחה את האיסור לקצוץ צרעת) על דעתיה דרבי יוסה דאמר אין מצות עשה דוחה למצות בלא תעשה אלא אם כן היתה כתובה בצידה, מכיון דכתיב בשר ערלתו כמי שהיא כתובה בצידה (דרשה מפורשת מלמדת שהמצוה דוחה את האיסור כך שזהו מקרה מיוחד).

מתי עשה דוחה לא תעשה לפי דברי רבי יוסה?

רבי יוסה סבור שעשה דוחה לא תעשה רק כאשר המצוה 'כתובה בצידה', כגון במצוות ציצית. כאשר ההתנגשות קבועה, התורה לימדה שהאיסור לא נאמר במקרה הזה. אך בהתנגשות מקרית בין עשה ללא תעשה, העשה אינו דוחה את הלא תעשה – מדוע שיהיה מותר לעבור עבירה כדי לקיים מצוה?

ג. נתבונן במספר משניות ונראה כיצד תסביר אותן כל עמדה. נפתח במשנה בראש השנה (ה, ד):
 שופר של ראש השנה – אין מעבירין עליו את התחום, ואין מפקחין עליו את הגל (אין מחללים יום טוב לצורך קיום המצוה).

כיצד יסביר רבי יוסה, 'אין מצות עשה דוחה למצות בלא תעשה אלא אם כן היתה כתובה בצידה', את המשנה? כיצד יסביר אותה רבי יונה?

נראה שרבי יוסה יראה בה ראייה לטובתו: הנה המשנה מלמדת שאסור לאדם לעבור על איסור כדי לקיים עשה, לתקוע בשופר. כיצד רבי יונה יתמודד עם המשנה? כיצד יתמודד אתה הבבלי הסבור שעשה דוחה לא תעשה גם בהתנגשות מקרית? הגמ' דנה בכך (ראש השנה לב):
 מאי טעמא? שופר עשה הוא. ויום טוב עשה ולא תעשה (יש ביום טוב גם מצוות עשה), ואין עשה דוחה את לא תעשה ועשה.

מהי תשובת הגמ'?

מקום נוסף שבו מופיעה סברה זו הוא בדיון על שריפת קדשים טמאים ביו"ט. התורה מצווה לשרוף קדשים טמאים, אך הגמ' לומדת מדברי המשנה שאסור לעשות זאת ביו"ט ודנה במקור לכך (שבת כד):

רב אשי אמר: שבתון – עשה (יש ביו"ט גם מצוות עשה), והוה ליה יום טוב עשה ולא תעשה, ואין עשה (של שריפת קדשים טמאים) דוחה את לא תעשה ועשה.

ד. נמשיך למשנה נוספת שבה דנו רבותינו האמוראים, משנה העוסקת בדיני כהן גדול (סנהדרין ב, א):

כהן גדול דן... חולץ וחולצין לאשתו ומיבמין את אשתו אבל הוא אינו מיבם מפני שהוא אסור באלמנה.

הכהן הגדול 'אינו מייבם מפני שהוא אסור באלמנה'. רבי יוסה שסבור שעשה אינו דוחה לא תעשה בהתנגשות מקרית יראה במשנה זו סיוע לעמדתו – בדרך כלל מצוות ייבום ואיסור אלמנה לכהן גדול אינם מתנגשים². אך כיצד יסבירו אותה הסבורים שעשה דוחה לא תעשה גם בהתנגשות מקרית? והנה, במקרה רגיל של 'אלמנה מן הנישואין' הדבר מובן, שכן האלמנה אסורה על הכהן הגדול בעשה ולא תעשה³, וכפי שלמדנו עשה אינו דוחה לא תעשה ועשה. אך המשנה אוסרת על הכהן הגדול לייבם גם 'אלמנה מן האירוסין', מצב שבו יש רק איסור ולא עשה. מדוע אז העשה אינו דוחה את האיסור ומתיר לייבם? וכך שואלת הגמ' ועונה (סנהדרין יח):

קא פסיק ותני לא שנא מן האירוסין, ולא שנא מן הנישואין. בשלמא מן הנישואין – הוי עשה ולא תעשה, ואין עשה דוחה לא תעשה ועשה, אלא מן האירוסין, אמאי? יבא עשה וידחה לא תעשה! גזירה ביאה ראשונה (שבה מקיים את העשה שדוחה את האיסור) אטו ביאה שניה (שבה כבר לא מקיים את העשה ואין מה שידחה את האיסור).

הסבר את תשובת הגמ'. מדוע מצוות היבום אינה דוחה את האיסור?

הביאה הראשונה אמנם דוחה את האיסור, שכן בה אדם מקיים מצוה, אבל הוא אינו מקיים מצוה בביאות הנוספות. לאחר הביאה הראשונה שבה מתמסד הקשר בניהם האלמנה הופכת להיות אשתו לכל דבר ועניין והוא אינו מוסיף לקיים מצוה בביאות הנוספות. חכמים אסרו גם על הביאה הראשונה גזירה שמא יחטא בביאות נוספות, ביאות שבהן אין עשה שידחה את האיסור.

ה. במסכת יבמות הגמ' דנה עוד בטעם לכך שכהן הגדול אינו מייבם אלמנה מן האירוסין. היא מוכיחה שמעיקר הדין העשה היה דוחה את האיסור והיבום אסור רק מחמת גזירה 'אטו ביאה שניה' (יבמות כ):

אלא אמר רבא: גזרה ביאה ראשונה אטו ביאה שניה. תניא נמי הכי (שמעיקר הדין הכהן היה יכול לייבם): אם בעלו – קנו בביאה ראשונה, ואסור לקיימן בביאה שניה (ומכך שהביאה מועילה מוכח שמדאורייתא הוא היה יכול לייבם).

מה ההוכחה לכך שמהתורה הכהן היה יכול לייבם אלמנה מן האירוסין?

2. וא"כ אין לומר שכאשר התורה אסרה על אלמנה לכהן גדול וציוותה על כל אדם לייבם את אשת אחיו שמת ללא בנים, היא קבעה שבייבום אלמנה מותרת לכהן גדול – זוהי התנגשות מקרית בין המצוות, התנגשות שלא משפיעה על היקפן.
3. הכהן הגדול מצווה הרי בעשה, 'והוא אשה בבתוליה יקח', שאוסר עליו להתחתן עם אישה שאינה בתולה, ובלא תעשה, 'אלמנה וגרושה... את אלה לא יקח'.
4. שכן אם הכהן לא היה מצווה לייבם מהתורה, כיצד ביאתו מועילה לקנות, קניין הנובע מהמצוה? ועוד, שאם הוא לא היה מיבם מהתורה אז אשת האח היתה מוגדרת כאשת אח שלא במקום מצוה, אחת מהעריות שבה הקידושין אינם תופסים והביאה לא קונה.

אם העשה לא היה דוחה את האיסור מהתורה מדוע 'ואם בעלו קנו'? מדוע וכיצד הביאה מצליחה להפוך אותה לאשתו? הרי בכל מקרה שבו האח אינו מצווה מהתורה לייבם, למשל כאשר האלמנה אסורה עליו בכרת, ביאתו אינה מועילה! ומכאן שמהתורה המצוה דוחה את האיסור, והייבום אסור רק מגזירה.

נשוב לדברי רבי יוסה שעשה אינו דוחה לא תעשה שמתנגש עמו בצורה מקרית. טענו לעיל שהוא יראה בדין המשנה סיוע לעמדתו: הכהן אינו מייבם משום שההתנגשות שבין מצוות ייבום לאיסור כהן גדול באלמנה היא התנגשות מקרית. אך כיצד הוא יתמודד עם טענת הגמ' עם ההוכחה מהברייתא, 'ואם בעלו קנו', שמהתורה המצוה דוחה את האיסור?

יתכן שלדעתו הייבום חל במקרה זה משום שקידושין תופסים בחייבי לאוין. הוכחת הגמ' בנויה על ההנחה שאם הכהן אינו מצווה בפועל לייבם, היבמה מוגדרת כ'אשת אח שלא במקום מצוה', ואשת אח היא כמובן מהעריות שבהן הקידושין אינם תופסים. אך יתכן שרבי יוסה לא יסכים לדברים: גם במקרה זה, הכהן מצווה במצוות יבום לכשעצמו ומצב זה לכשעצמו מתיר את איסור אשת אח שלא נאמר ביבום⁵. נכון שהכהן אינו מצווה בפועל לייבם במקרה זה בשל ההתנגשות המקרית בין מצוה לאיסור, אך מצד מצוות ייבום לכשעצמה הוא היה מצווה לייבם, וממילא איסור אשת אח לא נאמר במקרה שכזה. מאחר שכך, האיסור שעומד בפניו הוא איסור לאו, וקידושין תופסים בחייבי לאוין!

1. כפי שראינו, העמדה המרכזית היא שעשה לא תעשה גם בהתנגשות מקרית ולא רק בהתנגשות קבועה שמשמעותה הגבלת האיסור. דבר זה קשה לכאורה: הרי לא תעשה חמור מעשה ואיך יתכן שעשה דוחה לא תעשה? חומרת הלא תעשה מתבטאת בהבדלים הגדולים בחומרת העונש, וכן בהבדל בחובת השקעה הכספית⁶, וכיצד עשה דוחה לא תעשה?

נסה להתמודד עם השאלה.

נפגש עם דבריו היסודיים של הרמב"ן בפירושו לתורה שמתמודד עם השאלה (שמות כ, ח):
ואמת הוא ג"כ כי מדת זכור רמזו במצות עשה, והוא היוצא ממדת האהבה והוא למדת הרחמים, כי העושה מצות אדוניו אהוב לו ואדוניו מרחם עליו, ומדת שמור במצות לא תעשה, והוא למדת הדין ויוצא ממדת היראה, כי הנשמר מעשות דבר הרע בעיני אדוניו ירא אותו, ולכן מצות עשה גדולה ממצות לא תעשה, כמו שהאהבה גדולה מהיראה, כי המקיים ועושה בגופו ובממונו רצון אדוניו הוא גדול מהנשמר מעשות הרע בעיניו, ולכך אמרו דאתי עשה ודחי לא תעשה, ומפני זה יהיה העונש במצות לא תעשה גדול ועושיין בו דין כגון מלקות ומיתה, ואין עושיין בו דין במצות עשה כלל אלא במורדין, כמו לולב וציצית איני עושה, סוכה איני עושה, שסנהדרין היו מכין אותו עד שיקבל עליו לעשות או עד שתצא נפשו.

מהי תשובת הרמב"ן? מדוע עשה דוחה לא תעשה למרות שבדרך כלל לא תעשה חמור יותר? כיצד הזיהוי של העשה עם החסד והאהבה ושל הלא תעשה עם הדין והיראה מסייע לו ליישב את השאלה?

5. שהרי ההתנגשות בין ייבום לאיסור אשת אח היא התנגשות קבועה שמשמעותה שהאיסור לא נאמר במקרה זה.
6. בעשה אדם אינו מחויב להשקיע יותר מחומש מנכסיו ובלא תעשה הוא מחויב להשקיע כל ממונו כדי לא לעבור. וראה בנושא חובת השקעה הכספית.

הרב סולובייצ'יק דן גם בשאלה זו, ועונה תשובה אחרת (שיעורים לזכר אבא מרי חלק א' עמ' רלד): הלכה זו אינה מבטאת כי מותר לעבור על לא תעשה כדי לקיים מצוה. דין כזה לא ייתכן שהרי עבירה על לאו ודאי חמורה מביטול עשה; ופוק חזי שנפסק להלכה שצריכים להוציא כל ממון שבעולם כדי שלא להיכשל באיסור ל"ת אך אין מוציאים יותר מחומש על קיום עשה. **יסוד ההלכה הוא כי פעולה מסויימת המהווה חפצא של מעשה מצוה ומעשה עבירה נקבעת כפעולת מצוה וחלות עבירה נפקעת ממנה**.⁷

הרב נעם פיינטוך הסביר את דבריו (מישרים ב, על מה ולמה בדין עשה דוחה לא תעשה): לא מדובר בהיתר לעבור עבירות לשם שמים, אלא בכך שכל מעשה יכול להיות בעל אופי אחד בלבד - חיובי או שלילי. הכרעת התורה היא שמעשה שלכאורה כולל בתוכו שני צדדים, חיובי ושלילי, ומצוה ועבירה, יוגדר בסופו של דבר כמעשה מצווה בלבד.

מהי תשובתו של הרב סולובייצ'יק? מהו יסוד דין עשה דוחה לא תעשה לפי הסברו? מה ההבדל בין דבריו לדברי הרמב"ן? הדברים מובנים לך?

7. למהלך דומה של הגר"ד סולובייצ'יק בכללי המצוות, בדין מצוה הבאה בעבירה, ראה בדפים 55 ו-58.